

UOT 82.091

MUSTAFA ÇƏMƏNLİNİN “ÖLÜM MƏLƏYİ” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

BABAYEVA AYNURƏ NİZAMİ qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Folklorşünaslıq ETL, baş laborant*Femida278@mail.ru*Açar sözlər: ədəbiyyat, Mustafa Çəmənli, qadın, tarix, problem*

Ədəbiyyat mahiyyətinə görə müxtəlif sahələr (incəsənət, tarix, psixologiya, fəlsəfə və s.) arasında bir körpü rolunu oynayır. Birləşdirmə, əlaqələndirmə gücünə malik təbliğ edən və informasiya verən ədəbiyyat tariximiz, həyat tərzimiz, gələcəyimiz, əldə etdiklərimiz və itirdiklərimiz, gümanımız və inamımızı əks etdirir. Əsas qəhrəmanı insan olan ədəbiyyat bütün vasitələrlə həyatın dərkini öyrənməyə, həm də öyrətməyə çalışır. Beləcə, ədəbiyyat öz obrazlar sistemi, sujeti, ideyası, qoyduğu konflikt və s. ilə birgə cəmiyyətin güzgüsünə çevrilir. Buna görə də hər zaman yazıçı və şairlər ədalətlik prinsipini qorumalıdır. Yazıçı və şairlərin mənsub olduqları milliyyət, tarix, cəmiyyət, din onların düşüncəsinə, yaradıcılıqlarına güclü təsir edir. Bu təsirin nəticəsini biz ideya, xarakter, konflikt, forma və məzmun seçimində görürük. Məsələn, ədəbiyyatda qadınların rolu və yeri hər bir xalqın, cəmiyyətin daxilində gedən proseslərlə bağlı dəyişir. Əgər Avropa ədəbiyyatında XVIII əsrdən başlayaraq qadınlar dinamik bir obraza çevrilməyə başlayırsa, Şərqdə qadının passivlikdən dinamikliyə doğru inkişafını XX əsrdə müşahidə edirik. Həmin dövrün ictimai-siyasi dəyişiklikləri xalqın dünyagörüşünə, yaşam tərzinə təsir edir və maarifçilik meyilləri güclənir. Xalqın və cəmiyyətin yeni sosial-siyasi mahiyyəti qadına olan münasibəti də dəyişir. Bu hadisələr zəminində ədəbiyyatda da fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə prinsipi ilə qruplaşdırılan qadın xarakterlərinin çoxalmasını müşahidə edirik. Nəticədə, daxilən və zahirən gözəl olan ənənəvi qadın obrazları dərin mürəkkəb xarakterlərə çevrilir. Deməli, qadının cəmiyyətdə və ədəbiyyatda arxa planda qalmasının səbəbi, Otto Veyninger vurğuladığı kimi, zəka geriliyi yox, cəmiyyətdəki mentalitet, bərabərsizlik, savadsızlıqdır.

Özündən əvvəlki obrazyaratma üsullarından bəhrələnən Mustafa Çəmənli də əsərlərində maraqlı insan surətləri yarada bilmişdir. Onun əsərləri dilinin, obrazlarının rəngarəngliyi ilə seçilir. Yazıçı tarixiliyə, milli kökə bağlılığı ilə diqqəti çəkir. Onun Səfəvilər xanədanının I Şah Təhmasib və II İsmayılın dövrünü əhatə edən “Ölüm mələyi” tarixi romanında yaratdığı qadın obrazlarının daxili dünyası səciyyəvi hadisələr fonunda açılır. Yaşadıqları tarixi mühit qəhrəmanların şəxsiyyətini formalaşdıran vasitə kimi təqdim olunur.

Lermantovun gözəl bir sözü var: “Bir qəlbin tarixi bir xalqın tarixi qədər zəngindir”. Həqiqətən də, insanın iç dünyasını bədii formada ifadə etmək üçün yazıcının da bu hissləri duyması, təxəyyülünün güclü olması vacibdir. M.Çəmənlinin “Ölüm mələyi” əsəri də bu keyfiyyəti özündə əks etdirir.

Mustafa Çəmənli yaratdığı obrazlar vasitəsilə dövrün hakimiyyət və şəxsiyyət, şəxsi maraqlar və əxlaqi bərc, atalar və oğullar problemlərini əks etdirməyə çalışmışdır. Burada kişilərlə çiyin-çiyinə dura bilən qadın obrazları nəzəri xüsusilə cəlb edir. Müəllif tarixdən qaynaqlanan yüksək təbəqənin qadın nümayəndələrinin: əsərin aparıcı obrazlarından olan I Şah Təhmasibin qızı Pərixan bəyim, sadə qadın xoşbəxtliyini simvolizə edən şahbanu Sultanbəyim, Gövhər bəyim (Şah Təhmasibin qızı), xislətində kin-hikkə yetişdirən Məhdi-Ülya, II İsmayılın ilk hərəmi Səkinə sultanın və b. cəmiyyətdəki yerini, idarəetməyə (pərdəarxası belə olsa da) təsirini incəliklə təsvir

edə bilmişdir. Müəllif onları sosial, etik, milli, mənəvi, psixoloji mahiyyətli mürəkkəb bir kompleks kimi qəbul edir və təhlil obyektini kimi təqdim edir.

Şah I Təhmasibin hərəmxanasının şahbanusu Sultanbəyim əsərdə sevgi, qayğı, sədaqət və mərhəmət mücəssiməsi kimi təqdim edilib. Şah öz ilk hərəmi olan bu qadına ağına, ədalətinə, həlimliyinə görə xüsusi sevgi bəsləyir. Sultanbəyim Tanrıya və ərinə pərəstiş edir, dövlət işlərinə müdaxilə etmir, həyat yoldaşını hər zaman anlamağa və dəstəkləməyə çalışır, şahın ürəyinə, ağına nüfuz etməyi bacarır, sevgisi ilə şahın qəlbini qəddarlaşmağa qoymur, ədalət və mərhəmət tərəzisini nizamda saxlamağa kömək edir. Ümumiyyətlə, Sultanbəyim düşünən və müdriklik yolunda ucalmağa doğru gedən qadındır.

Süjet boyu inkişaf edən hadisələr onun həm gücünü, həm də gücsüzlüyünü göstərir:

“– Qəddarlıq heç zaman örnək ola bilməz. Sənin xəbərin varmı, mən qətlə yetirdiyin şahzadələrin analarının gözlərinin içinə düz baxa bilmirəm?

- Çox nahaq, ana, sənin onların yanında heç bir suçun yoxdur.

- Var! Səni dünyaya mən gətirməmişəm? Belə çıxır ki, qəlbində mərhəmət hissi daşımayan bir qatil yetişdirmişəm. Mən öz övladımı şah paltarında görmək istəyirəm, cəllad qiyafəsində yox” [2, s.242].

Oğlunun qəddar əməlləri ədalətli və mərhəmətli ananı qorxudur. O, əli qana batmış oğlunu xilas etmək istəsə də, bacarmır. Gücsüzlüyünü qəbul edən ananın övladının günahlarını bağışlanması üçün Quma – müqəddəslərin ziyarətinə gedişi onun narahatçılığını əks etdirmək, “Taxt-tacını qan üstündə qurma, axırı yaxşı olmaz” fikrinin təsdiqi vasitəsinə çevrilir.

Əsərin aparıcı qadın obrazlarından biri də Pərixandır. Mürəkkəb xarakterə malik bu qız I Şah Təhmasibin sevimli qız övladıdır. Dəyər verdiyi, hörmət bəslədiyi bacısının adını daşıyan qızının ağılı, dərrakəsi onu valeh edir. Qızına güvənən şah onunla söhbət etməyi sevir, hətta dövlət işlərində belə onunla məsləhətləşir.

Hakimiyyət ehtirası Pərixanı həqiqət axtarışlarından uzaqlaşdırır, onun mənəvi yüksəlişə gedən yoluna sədd çəkir. Bəzi məqamlarda insana elə gəlir ki, Pərixan qəlbində sanki iki insan yaşadır: biri sevgi və qayğı dolu, musiqi, şeiriyyət və təbiətdən duyğulanan, ətrafa xoş ovqat yayan qızıqgəz, digəri isə şahmat oyunçusu kimi soyuqqanlı, sərt, ruhən dayanıqlı, qərarlı bir qadın. Hakimiyyətdən uzaq düşə bilmə qorxusu onu daha sərt və qərarlı olmağa təkan verir. O, 19 il həbsdə yatmış qardaşı II İsmayılı taxta çıxartmağı planlaşdırır, Pərixan məhbusu şah etməklə onun çiyinə minnət qoymasını və bir borc olaraq özünün dövlət işlərindən uzaqlaşdırılmamasını təmin etmək istəyir.

Pərixan öz eqosuna, zəkasına həddən artıq aludə və çılğın bir xarakterdir. Buna görə də verdiyi qərarların törədə biləcəyi nəticələr haqqında dərindən düşünə bilmir. “Şamxal sultan hərəmxana bağçasının açarlarını əlində görəndə gözləri parıldadı. Pərixan bəyim dayısının gözlərindəki bu parıltıdan diksindi. O, Heydər mirzənin öldürülməsini istəmirdi, sadəcə, onu şahlıq taxtına layiq görmürdü.” [2, s.132] – bu parçadan görürük ki, o, hər gün ünsiyyətdə olduğu rəhimdil, ədalətli, əməlisaleh, mehriban Heydər aqibəti haqqında heç fikirləşməyib. Heydər ölüm anını izləməli olan Pərixanın içindəki ağrını müəllif bütün çalarları ilə ifadə edə bilmişdir. Bütün bu hakimiyyət davasının, qardaş qırğının səbəbini isə Pərixan çoxnikahlılıqda görür. Ona elə gəlir ki, övladlar bir ata və bir anaya məxsus olarlarsa, qardaş məhəbbəti daha da güclü olar, ədavətə yer qalmaz.

Bizə elə gəlir ki, müəllif öz fikrini: “Bəlanın bir çoxu çoxnikahlılıqdadır. Bir də bizim kişilər qadının necə gözəgörünməz bir qüvvə olduğunu görmürlər. Sən nə yollasa onu alıb gərdək dalına sala bilərsən, bədənini, bağışla mənə, sahib çıxı bilərsən, amma ürəyindəkilərə, beynindən keçənlərə sahib ola bilməzsən” – Pərixanın vasitəsilə verməyə çalışıb. Müəllif hətta “Xallı gürzə” tarixi romanında da Pənahəli xanın oğlunun ikinci dəfə evləndirməsini, qanını ermənin qanı ilə calamasını böyük problemlərin başlanğıcı kimi dəyərləndirir.

Pərixanın peşmançılığını əks etdirən epizodlar qəhrəmanın daxili dünyasını, onun ziddiyyətli xarakterini açmaq vasitəsinə çevrilir.

Xalqın, dövlətin rifahı üçün azad olunan “ədalətli şah”ın əvəzinə Pərixan sarayda, küçələrdə “ölüm mələyi”nin əməllərini kənardan izləməli olur. “Ölüm mələyi” dayana bilmədikcə, günahsız qətlərin ağrısını duymaq Pərixanı bir daha qətl törətməyə, qardaş qatili olmağa sürükləyir.

Səhvlər, günahlar ona başa salır ki, hətta dövlət uğrunda belə hər bir kəs insanlığı, mərhəməti, ədaləti unutmamalı, insani dəyərlərlə yaşamalıdır. Düşünülməmiş (Heydər mirzə) və düşünülmüş (İsmayıl mirzə) qətlər, qəzəz, haqsızlıq psixoloji cəhətdən onu sarsıdır. Çəkdiyi ağrılar, əzablar bədii obrazın mənəvi-əxlaqi inkişafına, onun xarakter səviyyəsinə yüksəlməsinə zəmin yaradır. Sonda Pərixan mənəvi inkişafa doğru gedə biləcək ruhi vəziyyətə yüksəlir. Ağrıdan keçib tövbə yolunu tutmaq, qəzəb və nifrət dolu həyatı tərk etmək artıq onun qəlbi üçün bir qurtuluşa çevrilir.

Xarakter tipinə görə Pərixan adət-ənənələrə, o dövrün həyat tərzilə qarşı-qarşıya duran yeni baxışı təcəssüm etdirir.

Məhdi-Ülya obrazı ilə əsərin əvvəlində Heydər mirzənin tərəfkeşlərinin söhbəti əsnasında tanış oluruq. Bu söhbətdən görürük ki, Məhəmməd bəyin (Şah I Təhməsinin ilk övladı) həyat yoldaşı olan Xeyrənnisə sultanı çox tədbirli və dilavər qadın kimi tanıyır və hətta ondan bir az da çəkinirlər. Məhdi-Ülyanın qayınanası söz-söhbəti sevməyən Sultanbəyim şahə onu necə xarakterizə edərsə, Xeyrənnisənin hakimiyyəti idarə etməsinə razı olmur. Şahın Kor Şahəli bəy Rumlu (şahın qulağı) ilə söhbəti əsnasında obrazın daxili dünyasının, onun narahatçılığının gizli məqamları açılır. Hadisələrin inkişafı boyu şahın, İsmayıl mirzənin ölümü ilə Məhdi-Ülyanın hakimiyyət ehtirasının alovlandığını şahidi oluruq. Hakimiyyətin gücünü hiss edən qadın qərarverici qüvvəyə çevrilir. Qarşısına keçən hər bir maneəni dəf etməyə hazır Məhdi-Ülya hətta İsmayıl mirzənin 1 yaşına çatmamış körpə oğlunu öldürtdürür. Bu zərif məxluqun, ananın hər zaman hakimiyyətdə qalmaq, övladlarının təhlükəsizliyini qorumaq üçün törətdiyi qəddarlıqlar əsər boyu səciyyəvi epizodlar vasitəsi ilə öz əksini tapır.

Bütün qərarları özü verən fars-tacik mənşəli ali divanın vəkili olan Məhdi-Ülyanın qızılbaşları hakimiyyətdən uzaqlaşdırma siyasətinin bədii əksi də lazımi səviyyədədir.

Sonda müəllif Məhdi-Ülyanın məhz Pərixanın evində boğularaq öldürülməsini təsvir edir. O, bununla göstərmək istəyir ki, insanın etdiyi hər bir əməl bumeranq kimi özünə qaydır.

Əsərin maraqlı surətlərindən biri də Gövhərbəyimdir. Ögey bacısı Pərixandan fərqli olaraq o, həyat yoldaşı, ana qismətilə ilə razılaşıb və bunu Tanrının gözəl payı kimi qəbul edir. Ailə ocağının qoruyucusu olan bu mehriban, həssas, qayğıkeş, sədiq qadın hər bir kişinin baş ucalığı və arzusudur. Yüksək mənəviyyəti, elmə, musiqiyə, şeiriyyətə, xəttatlığa xüsusi marağı ilə diqqəti cəlb edir. Onun ruhunun öz yaşamından həzz aldığını, rahatlıq tapdığını görürük. Müəllif də elə bu keyfiyyətlərinə görə Gövhərbəyimi ideal qadın tipi kimi xarakterizə edir.

Eyni zamanda yazıçı Gövhərbəyimin əri tərəfindən sevildiyi və dəyər verildiyini xüsusilə nəzərə çatdırmağa çalışır. O, mərifət və kamal sahibi İbrahim mirzənin Gövhərbəyimlə sevgi və qayğı dolu münasibətlərini səciyyəvi detallarla təsvir etməyi bacarır, təknikahlılığı ailənin bütövlüyü və möhkəmliyində yolunda vacib əmil sayan qəhrəmanlara haqq qazandırır.

Hakimiyyət qurbanı olan İbrahim mirzənin qətlindən sonra mənən və ruhən sıxan Gövhərbəyimin məhvini, gücsüzlüyünü görürük. Onun ölümü bizə İlhamdan sonra yaşamamaq qərarını verən Fərizəni xatırladır. Bir daha aydın olur ki, tarix Mustafa Çəmənli üçün müasirliyi təqdim etmə vasitəsidir.

Bir xarakter kimi Gövhərbəyim və Sultanbəyim arasında xarakter oxşarlığı hiss olunur. Lakin Gövhərbəyimin qəlb rahatlığını Sultanbəyimdə görmürük. Müəllif bu obrazlar vasitəsilə təknikahlılıq və çoxnikahlılıq arasındakı fərqi göstərməyə çalışır.

Əsərdəki bəzi personajların həyat və fəaliyyəti epizodik təsir bağışlasa da, əsas qəhrəmanların daxili dünyasının açılmasında onların da müəyyən dərəcədə rolu var. Belə surətlərə misal olaraq Bakı qalasının müdafiəsinə qalxan hakim qadını, Heydər Mirzənin anası, gürcü qızı, Pərixanın anasını misal göstərmək olar. Müəllif bir tərəfdə vətəni, şərəfi uğrunda canından keçməyə hazır olan qadını, digər tərəfdə şəxsi istəkləri uğrunda yalançılıq, ikili oyun oynayan qadınları qarşı-qarşıya qoyur və onları müqayisə predmeti kimi göstərir.

Əsərdə təsvir olunan qadınlar vasitəsilə müəllif milliyyətçilik probleminə toxunur. Məsələn: Pərixan, Məhinbanu, Bakı hakiminin öz xalqının, vətəninə rifahı düşündürsə, qeyri millətdən olan gürcü, fars qızlarının əksini etdiyini görürük. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, müəllif gələcək nəsli maneələr, qarşıdurmalar yaradan seçimlərdən çəkindirmək istəyir.

Mustafa Çəmənli dövlət xanədanının qadınlarının timsalında həmin dövrün mənəviyyəti, məişəti, təfəkkürünü göstərməyə çalışır. O, qadın obrazlarını təsvir etməklə, idarəçilikdə belə onların təsir gücünün böyük olduğunu nəzərə çatdırır. Bu obrazları mənəvi cəhətdən güclü və zəif, müsbət və mənfi xarakterlərə ayıraraq onların içindəki mübarizəni, sevgini, düşüncəni, inkişafı, enişini göstərməyə çalışır. Tarixi faktlardan, şəxsiyyətlərdən istifadə edərək hadisələrin birtərəfli baş vermədiyini, hər bir addımın arxasında gizlənən bir sıra psixoloji, mənəvi və maddi səbəblərin olduğunu, insanın izah olunması çətin xüsusiyyətlərini onun dünyasında baş verən özünəməxsus proseslərlə səciyyələndirir. Əsər ümumilikdə hakimiyyət hərisliyini tənqid edir. Müəllif bu obrazlar vasitəsilə ictimai, sosial, tarixi həqiqəti təqdim etməyə çalışır. Yuxarıdakı təhlildən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, qadının mənən zəngin, ağıllı, elmlə, dünyagörüşlü olması onun mənsub olduğu dövlətin və xalqın inkişafının təminatıdır. Çünki məhz qadınlar ailənin müdafiəçisi, gələcək nəsle tərbiyə verəndir. Bu səbəblərdən qadın bir fərd və şəxsiyyət kimi formalaşmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=84446#gsc.tab=0
2. Çəmənli M. Ölüm mələyi. Bakı: MHS-poliqraf, 2012, 296 s.
3. Cəlil M., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972, 280 s.
4. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU, 2009, 288 s.

РЕЗЮМЕ

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В РОМАНЕ МУСТАФА ЧЕМЕНЛИ «АНГЕЛ СМЕРТИ»

Бабаева А.Н.

Ключевые слова: литература, Мустафа Чemenли, женщина, история, проблема

Мустафа Чemenли в своих работах смог создать интересные характеры, используя приемы создания художественных образов. Его произведения отличаются разнообразием языка и образов. В историческом романе «Ангел смерти» внутренний мир женских образов раскрывается на фоне типичных событий. История здесь представлена как средство формирования личности героев.

Мустафа Чemenли с помощью исторических образов пытается показать проблемы власти и личности, личных интересов и морального долга, отцов и детей той эпохи.

SUMMARY

FEMALE CHARACTERS IN THE NOVEL "THE ANGEL OF DEATH"

BY MUSTAFA CHEMAENLI

Babayeva A.N.

Key words: literature, Mustafa Chemenli, woman, history, problem

Mustafa Chemenli in his works was able to create interesting characters using methods of creating artistic images. His works differ in the variety of language and images. In the historical novel "The Angel of Death," the inner world of female images reveals against the backdrop of typical events. History is represented here as a means of forming the personality of heroes.

Mustafa Chemenli with the help of historical images tries to show the problems of power and personality, personal interests and moral duty, fathers and sons of that era.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.10.2018
	Son variant	17.12.2018